

КРИЗОВА СВІДОМІСТЬ ЯК ФАКТОР ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВООХОРОНЦІВ В УМОВАХ АНОМІЇ

В роботі розглядається кризова свідомість, що виникає в суспільстві в стані аномії. Описані факти діяльності правоохоронних органів у цих умовах. На індивідуальному рівні розглянуті типології поведінки осіб під час системних криз. Вказується на необхідність розвитку психологічних методів для корекції іраціональних станів правоохоронних органів у кризових ситуаціях.

Ключові слова: аномія, криза свідомості, правоохоронці, типологія поведінки, іраціональні стани, психологічні методи.

В работе рассматривается кризисное сознание, возникающее в обществе в состоянии аномии. Описаны факты деятельности правоохранительных органов в этих условиях. На индивидуальном уровне рассмотрены типологии поведения людей во время системных кризисов. Указано на необходимость разработки психологических методов для коррекции иррациональных состояний правоохранителей в кризисных ситуациях.

Ключевые слова: аномия, кризисное сознание, правоохранители, типологии поведения, иррациональные состояния, психологические методы.

Французький соціолог Еміль Дюркгайм відзначав, що досить часто в періоди промислових, економічних і соціально-політичних криз у суспільстві існують особливі соціально-психологічні стани, які він назвав аномічними (від франц. *anomie* - відсутність закону, організації). Аномія як протилежність стабільного соціального порядку виникає тоді, коли держава і суспільство послаблюють свій контроль за поведінкою індивідів. В таких станах відсутні загальноприйняті норми і цінності, спостерігаються дезінтеграція і розпад системи норм, їх недостатність, присутні байдужість, відчуженість, недовіра людей один до одного, втрачається стабільність соціальних інститутів. Соціальна аномія, за Дюркгеймом, викликає також такий психічний стан особистості, що характеризується почуттям втрати орієнтації в житті, який виникає, коли людина опиняється перед необхідністю виконання норм, які суперечать одна одній. У ХХ в. значний внесок у розробку концепту аномії вніс американський соціолог Роберт Мертон, який досліджував дисфункціональні стани суспільних систем, що виникають у результаті загострення соціальних протиріч. На його думку, в умовах кризи і дисфункціональності суспільної системи в суспільстві зростає число індивідів, які для вирішення своїх життєвих завдань і досягнення наявних цілей схильні використовувати засоби, що ведуть до успіху найкоротшим шляхом. Частіше за все ними виявляються протиправні дії [1, 223-225].

Зазначимо, що соціальні зміни такого масштабу, як трансформація більшості посткомуністичних суспільств, принаймні на перших етапах, супроводжувалася не

творенням, а руйнуванням. Про це свідчать згорання високотехнологічних виробництв, криза науки та освіти, депрофесіоналізація висококласних кадрів, витік кращих інтелектуалів за кордон, погіршення якості життя та умов розвитку особистості, повернення багатьох суспільних груп до традиційного способу життя, широке розповсюдження протиправної поведінки, корупції, злочинності, руйнування суспільної моралі [2, 92-94]. Такої ж думки Володимир Добреньков, який підкреслює, що подібні масштабні зміни не можуть не породжувати соціальну дезінтеграцію, напруженість і широкий спектр негативних соціальних явищ. У результаті перманентної економічної кризи та розпаду соціальної сфери розвиваються численні форми соціального варварства, що свідчать про глибину неблагополуччя суспільства, збільшуються наркоманія, алкоголізм, психічні захворювання, бездомність, дитяча безпритульність, проституція та інші [3, 6].

Вищезазначені соціальні стани безперечно впливають на психологічний стан суспільства, змінюючи його або піддаючи руйнаціям. Усі революції, що відомі в історії, приводили, на думку Олени Донченко, до руйнування структури етосу, тієї структури соціальної інформації, що забезпечувала організацію взаємовідносин та взаємодії всередині етосу (етос, у перекладі з грецької - звичай, характер). В даному випадку Донченко вважає під етосом громадські волевиявлення, виражені у формі соціальних норм і рольових функцій. Цінності і норми, що створюють етос - найбільш функціонально необхідні для діяльності конкретної спільності і вони знаходять своє

конкретне вираження в мові, творчості, переживаннях, боротьбі, стражданнях, ставленні людини до природи, суспільства, права, інститутів влади, до минулого, сьогодення та майбутнього свого і свого народу [4, с.94]. При цьому деструкція громадського етосу виводить людину з-під свого контролю, створює в ньому сили, що руйнують систему адаптивних зв'язків, що вимикають соціальний інтелект і здоровий глузд, єдино здатні в революційній ситуації знайти шлях до оздоровлення суспільства. Дистресовий досвід може закріплюватися, безпосередньо «закладаючись» в несвідоме, породжуючи негативний архетип [4, 95-96]. Дистресовий архетип (той, що акумулює негативні наслідки стресу) - це свого роду придбаний конкретним етосом внутрішній конфлікт, при осмисленні і усвідомленні якого, як і у випадку індивідуальної психіки, він перестає бути небезпечним і руйнівним і стає початком нового соціального досвіду. Однак кожна нова руйнівна ситуація, схожа на попередню, стає своєрідним рестимулятором дистресових архетипів, які, проявляючись в цій ситуації, знову відключають раціональну свідомість і включають активно діюче ірраціональне [4, 97-98].

Таким чином, в умовах криз та складних реформ на ґрунті дистресів створюється особливий тип масової свідомості - назвемо його кризовою свідомістю, з відповідними кризі психологічними мотиваціями і соціальною активністю кризового соціуму [5, 219]. В таких умовах різні соціальні групи мають, відповідно, різну соціальну активність, яка психологічно мотивована цілями і завданнями і місцем певної групи у суспільстві. Однак, як зазначалося вище, в умовах аномії порушується соціальна стабільність в суспільстві, не тільки виникає розпад системи правових норм, що веде до протизаконних дій, які можуть стати нормою у зазначених умовах. У цьому зв'язку становить інтерес розглянути прояви кризової свідомості в сучасних умовах та обговорити діяльність органів охорони правового порядку в стані аномії як ключової соціальної групи. Це і є метою роботи.

Зазначимо, що коли згадують про сталінські репресії 30-х років, досить часто вважають, що в ті часи в «нормальному» (за сучасними мірками) суспільстві діяла велика група осіб - в неї включають владну партійну номенклатуру та органи охорони правопорядку (що перетворилися на репресивні органи), яка замислювала і здійснювала з певною метою репресії в країні. Однак це досить неточне уявлення.

В роботі [5] нами розглядалася кризова свідомість, якою керувалася значна частина громадськості нашої країни у своїй активній соціальній діяльності в часи Громадянської війни 1918-1920 р.р. Головним стрижнем цієї діяльності було насильницьке руйнування існуючої системи соціальних, економічних, політичних та родинних зв'язків і відносин в суспільстві заради будови суспільства нового і кращого. Найбільш активними у цій діяльності були органи охорони та забезпечення правового порядку. Рівень насильства і розмах репресій, що здійснювалися за вказівками влади цими органами при створенні нового правового порядку, в той час справедливо називали «червоним терором» [6]. (Нагадаємо про історичний прецедент, так званий «опричний терор», що здійснювався опричниками - тайною поліцією (охоронцями, гвардією) Івана Грізного. Вони були інструментом, за допомогою якого цар проводив внутрішню політику, карав негодних, керував державою. Деякі дослідники вбачають пряму аналогію з радянською Надзвичайною Комісією, організацією, що поставила надзвичайний принцип над інституціональним [8, 168]).

Однак і після закінчення Громадянської війни не відбулося зниження соціально-психологічної напруги - кризи та реформи наслідували одна одну: державне будівництво та післявоєнна відбудова народного господарства, колективізація та голодомор, «Велика чистка» та «Великий терор»... Мільйони радянських людей воліли пояснювати складні проблеми країни шкідництвом таємних ворогів. У суспільстві все ще зберігався революційний соціально-психологічний клімат - радянські люди, насамперед у містах, жили в очікуванні майбутньої війни і ситуації "обложеної ворогами фортеці" - перебували в очікуванні не тільки зовнішнього нападу, а й нової громадянської війни. З цієї причини багато радянських людей пильно вишукували таємних агентів капіталістичних країн або нерозбросених класових ворогів. Керівництво партії та країни своїми промовами і гаслами, системою пропаганди і агітації в тій конкретно-історичній ситуації націлювали маси на пошук "ворогів народу" і шпигунів іноземних розвідок. У ті часи невдача в роботі, помилка могла бути розцінена як свідоме шкідництво, а ярлик "шкідник", а згодом "ворог народу", міг бути приклеєний не тільки при невдачі, а й просто за підозрою. Саме тому здійсненню "Великого терору" в країні була забезпечена не тільки широка підтримка

в масах, а вона мала й народні витoki.

Дмитро Волкогонов писав про це: «...не можна змиритися з тим, що Сталін зробив пасивними співучасниками своїх діянь мільйони людей, які повірили, що «так потрібно». Сталіну вдалося заручитися свого роду підтримкою безлічі чесних громадян. Величезні масштаби репресій стали можливі тому, що «вождь» викликав соціальну інерцію насильства, що породжує доносительство, безпринципність, масову брехню» [7, 326]. В цих умовах масової кризової свідомості почала розгортатися чекістська практика із застосування масових каральних заходів. Радянський народ в масовому порядку брав участь в цьому процесі: мільйони радянських громадян сумлінно сигналізували у органи НКВС про «ворогів народу» навколо себе, масово схвалювали їх арешти і вимагали на мітингах страти «ворогів». Юрій Ємельянов розвідав, як співробітник органів безпеки сталінських часів згадував: «Осмилюючи слідчі справи на репресованих у тридцять роки, ми прийшли до сумного висновку, що в створенні цих злощасних справ брали участь мільйони людей. Психоз охопив буквально всіх, майже кожна радянська людина старалася в пошуках ворогів народу. Доносячи про ворожі підступи або про посібників різних розвідок люди самі топили один одного» [9, 151]. Для ілюстрації цього наведемо уривок з листа до Й.В. Сталіна від 17 лютого 1939 р. громадянки Валентини Фуклевої, чей чоловік - письменник Микола Фуклев - був безпідставно репресований: «...Де би Фуклев на зустрічав прояви класового ворога він сигналізував, сміло і відкрито виступаючи у пресі, що створило йому багато ворогів. Декілька відомих мені фактів його пильності та нещадності до ворогів народу:

1. У 1925-1928 рр. приймав активну участь у викритті куркульської групи у с. Преслав Дніпропетровської області під назвою «Стояновщина», викритою пізніше (див. ряд його статей в газеті «Съветско село»).

2. В 1933 г., мешкає у Благоева Одеської обл., писав до Одеського НКВС про свої підозри про те, що в Ленінграді при Академії наук існує болгарська націоналістична група. У 1934 р. цю групу було розкрито.

3. Сигнали його до ЦК КП(б)У, починає з 1936 р., про троцькіста Діскалова – колишнього редактора болгарського редсектора, арештованого у 1936 р.

4. Сигнали про письменника Аджарова в парторганізацію СРПУ (див. «Літературну газету» за №17, 11 квітня 1937 р.).

5. Ціла низка сигналів про інших осіб.».

(Тоді М.П. Фуклевій ще було невідомо, що її чоловік вже був розстріляний 4 листопада 1938 р.). [10, 401].

Таким чином, в умовах соціально-психологічного клімату, що був створений в тоді в СРСР під час чергової соціальної кризи, правоохоронні органи, як і населення, своєю переважною частиною знаходилися під впливом масової кризової свідомості, тому діяльність правоохоронних органів відповідала тогочасним прагненням радянського суспільства. І у відповідності від намірів керівництва країною в умовах системної кризи правоохоронні органи в Україні у 1930-х роках зазнали суттєвих структурних і функціональних змін, зумовлених необхідністю подальшого зміцнення тоталітарно-репресивної системи в державі. Протягом майже десятиліття змінювалася їх організаційна структура та особливості діяльності і вони перетворилися у репресивно-каральні органи, що свідомо порушували права і свободи громадян [11, 670-678].

На жаль і зараз: в останні роки, в Україні спостерігається наявність стану системної кризи. У 2010 р. політолог Олена Кіндратець писала: «Складність нинішньої політичної ситуації в Україні пов'язана з тим, що в умовах кризи знижується і без того невисока довіра громадян до влади. Крім того, в країні вже стало правилом зневажливого ставлення до законів держави, їх демонстративне ігнорування. В цих умовах брак такого механізму стримування, як страх, зростання агресивних настроїв у певних шарах суспільства становлять реальну загрозу політичній стабільності» [12, 77-78]. Наприкінці 2013 року системна криза в Україні набула критичного рівня, що привело до численних акцій громадянської непокорі, громадянського протистояння, а згодом й до збройної боротьби. Правозахисники відмічали масові порушення прав людини в Україні у першій половині 2014 року в процесі громадянського протистояння [13]. Зазначимо, що серед правоохоронців, які брали участь в утриманні правового порядку під час громадянського протистояння в Україні наприкінці 2013 р. і в першій половині 2014 р., були зафіксовані численні випадки, коли вони теж піддавалися настрою натовпу і під впливом масової кризової свідомості порушували діючі закони країни [14; 15].

При розгляді соціокультурної кризи, що виникла в посткомуністичних суспільствах після розпаду комуністичного ладу, польський соціолог Петро Штомпка

використовує концепцію «соціокультурної травми». Травматичність радикальних соціальних трансформацій виникає з їх раптовості для більшості людей з тотальності трансформаційних процесів, оскільки вони рішуче торкаються всіх сфер соціальної життєдіяльності, докорінно змінюючи характер повсякденності. Саме в силу останньої обставини такі перетворення зачапають майже всіх членів суспільства, кожного індивіда і, нарешті, що найбільш болісно, вони знецінюють звичні для нього правила соціальних дій, накопичені колишнім життєвим досвідом, знецінюють його соціальний капітал, роблять індивіда свого роду банкрутом. Соціальна травма для більшості людей обумовлена в першу чергу руйнуванням ціннісних основ, звичних символів, змістів і значень соціальної реальності [16, 9-11].

Таким чином, аномія викликає особливий психічний стан особистості, що характеризується почуттям втрати людиною орієнтації в житті, і який виникає, коли людина опиняється перед розпадом усталеної системи норм та цінностей, або перед необхідністю виконання правил, які суперечать одне одному.

Масову свідомість, що відповідає стану соціальної аномії, ми визначаємо як особливий тип свідомості – як кризову свідомість, яка провокує людей на агресію та протиправні вчинки [5]. Виходячи з цього, дослідження кризової свідомості на індивідуальному рівні можуть бути предметом її аналізу з позицій юридичної психології. З цього погляду, головними рисами кризової свідомості слід вважати підвищені збудливість та агресивність, зміну установок щодо попередніх правових та моральних норм, акцентуацію на зміні та порушенні соціальних норм та правил.

Вважаючи, що свідомість різних людей по різному реагує на перебування в стані гострих криз та карколомних реформ, то для аналізу їх можливої поведінки було би корисним визначити основні психотипи людей за характером сприйняття кризових ситуацій. Саме відчуття стану соціальної травми вимагає від індивіда не тільки свідомої адаптації до нового стану свого колишнього світу - стану поструйності, а й необхідності самоідентифікації в новому, суттєво зміненому стані цінностей, норм, суспільних відносин. Олена Донченко вважає, що в кризовому стані суспільства можна виділити три типи ідентифікації та адаптації особистості до ситуації:

- активний – особистість бере активну і безкомпромісну участь у творінні нового ладу, який відповідає її особистісній та груповій самосвідомості;

- пасивний – байдуже і некритичне сприйняття індивідом соціальних змін;

- мислячий (рефлексивний) – визначення позитивного у минулому, сучасному і майбутньому та пошук можливості їх нерозривного поєднання.

При цьому мислячий (рефлексивний) частині поруйнованого етосу доводиться «знайти для себе місце у цьому хаосі, розумно визначити своє ставлення до того, що відбувається, - ось завдання, яке стоїть перед мислячими» [4, 108-109].

Роберт Мертон зазначає, що в умовах кризи і дисфункції суспільної системи зростає кількість індивідів, які, керуючись кризовою свідомістю, схильні для вирішення своїх життєвих завдань і досягнення наявних цілей використовувати засоби, що ведуть до успіху найкоротшим шляхом. Частіше за все ними виявляються протиправні дії. Він виділяє кілька основних типів соціальної поведінки індивідів і групу відносно цілей та засобів їх досягнення:

- законослухняна поведінка, коли обираються позитивні цілі і позитивно забарвлені засоби їх досягнення;

- протиправна поведінка, коли вибір позитивних цілей супроводжується привласненою суб'єктами свободою у виборі засобів їх досягнення;

- ритуальна поведінка, що припускає зосередженість на засобах при повному забутті тих цілей, яким вони повинні служити;

- ескапістська (втікаючи від дійсності) поведінка, що припускає негативне ставлення як до соціально значущих цілей, так і до засобів їх досягнення (характерно для алкоголіків, наркоманів, самогубців);

- бунтарсько-революційна поведінка, що заперечує загальноприйняті цілі і засоби та замінює їх новими цілями і новими засобами [1, 225].

На нашу думку, зміна цих типів адаптації до ситуації та самоідентифікація особистості до умов, що склалися, є психологічно керованою як методами самоаналізу, так і зовнішнього впливу – через навчання та тренінги, що дозволяють особистості в умовах кризи вивільнитися від іраціонального як надлишку негативної енергії.

Вищенаведені типології особистостей, які перебувають в умовах кризи і дисфункції суспільної системи, розглянуті нами на рівнях самосвідомості та масової свідомості. Безперечно, що кожен з цих типів потребує

Питання психології

відповідних психологічних технологій адаптації особистості до кризових умов, що склалися. На часі повстає необхідність розвитку психолого-педагогічних концепцій, мотиваційних стратегій та конкретних методів формування професіоналізму працівників вітчизняних правоохоронних органів, які мусять бути спрямовані на корекцію іраціональних станів правоохоронців у кризових умовах. Це край необхідно тому, що правоохоронці є ключовою соціальною

групою, яка здатна стримувати розвиток деструктивних тенденцій у суспільстві, створювати і підтримувати правовий порядок в суспільстві. В зв'язку з цим необхідна також розробка і впровадження тренінгів з формування психологічної готовності правоохоронців до забезпечення правового порядку у кризових ситуаціях, їх стресостійкості, емоційної стійкості, удосконалення їх правової культури та професійної надійності.

Література

1. Бачинин В.А. Социология. Три курса лекций студентам-юристам / В.А. Бачинин. – Харьков: Консум, 2003. – 576 с.
2. Заславская Т.И. Современное российское общество. Социальный механизм трансформации. / Т.И. Заславская. – М.: Дело, 2004. – 397 с.
3. Добренков В.И. Российское общество: современное состояние и перспективы (от социологии кризиса к социологии надежды) / В. И. Добренков // Доклад на II Всероссийском социологическом конгрессе (Москва, 30 сентября – 2 октября 2003 г.). – М.: Альфа-М, 2003. – Т. 1 – С. 6.
4. Донченко О. Дистрессовий досвід у поруйнованому етосі / Олена Донченко // Філософська і соціологічна думка. – 1993. - №7-8. – С.93-110.
5. Саппа Н.Н. Кризисное сознание в дистрессовом этосе: отображение в языке и культуре / Николай Саппа // Проблемы экстремальной та кризової психології. – Харків, 2013. - В.14. - Ч.III. – С.218-224.
6. Мельгунов С.П. Красный террор в России / С.П. Мельгунов. – М.: СП TUICOTRS.*, 1990. – 205 с.
7. Волкогонов Д.А. Сталин. Кн.1 / Дмитрий Волкогонов. – М.: АСТ, Новости, 1998. – 345 с.
8. Фурсов А. Опричнина в русской истории – воспоминание о будущем, или кто создаст IV Рим? / М. Калашников, В. Аверьянов, А. Фурсов // Новая опричнина, или модернизация по-русски. – М.: Фолио, 2011. – 448 с.
9. Емельянов Ю. Сталин. На вершине власти / Ю. Емельянов. - М.: Вече, 2006. - 170 с.
10. Станчев М.Г. «Дело 13-ти (о так называемой «Болгарской контрреволюционной националистической организации в Украине» 1937-1938 гг.) / Михаил Станчев // Дриновський збірник. Харків-Софія: Академічно видавельство «проф. Марин Дринов». – 2013. Том VI. - С. 308-412.
11. Терлюк І.Я. Історія держави і права України: навч. посіб. / І.Я. Терлюк. – К.: Атіка, 2011. – 944 с.
12. Кіндратець О. Криза в Україні: її причина і можливі наслідки / Олена Кіндратець // Соціальна психологія. – 2010. - №5. – С.77-82.
13. Массовые нарушения прав человека в ходе гражданского противостояния на Украине, 22 февраля – 22 мая 2014 года / Под ред. А.Р. Дюкова. М.: Группа информации по преступлениям против личности, 2014. - 128 с.
14. Щоткіна К. Чужий, ще чужіший / Катерина Щоткіна // Дзеркало тижня. – 2014. - 7 лютого.
15. Малинка В. За щитом безвиході / Володимир Малинка // Дзеркало тижня. – 2014. - 7 лютого.
16. Штомпка П. Культурная травма в посткоммунистическом обществе (статья вторая) / Петр Штомпка // Социологические исследования. – 2001. – № 2. – С. 3-12.

Sappa M., doctor of social sciences, professor

CRISIS CONSCIOUSNESS AS A FACTOR OF ACTIVITIES OF LAW ENFORCEMENT OFFICERS IN CONDITIONS OF ANOMIE

The paper describes the state of anomie that exists in society in terms of systemic crises. Considered crisis consciousness that occurs in the population in a state of anomie. Noted the possibility of appearance distress experience in society. Subject of study is the influence of the crisis on the activities of law enforcement consciousness under anomie. Facts manifestations of crisis consciousness of law enforcement officers in these circumstances presented. Shows that law enforcement is a key social group which is capable to restrain the development of destructive tendencies in society. At the individual level considered various typologies of human behavior during systemic crises. The need to develop psychological techniques for the correction of irrational state of law enforcement in crisis situations, as well as implementation of training courses for the formation of psychological readiness of law enforcement officers to ensure the legal order in a crisis, they stress, emotional stability, improvement of legal culture and professional reliability.

Keywords: anomie, crisis consciousness, law enforcement officers, the typology of behavior, irrational states, psychological methods